

לקראת יישום ראוי של תיקון 113 - הערות ראשוניות

פרופ' רות קנאי*

מבוא

חלפה כבר שנה מאז נכנס לתוקף תיקון 113 לחוק העונשין¹, אך מכיון שהחוק² חל רק על תיקים שבהם הכרעת הדין ניתנה לאחר כניסתו לתוקף, קשה עדיין לעמוד על האופן שבו הוטמע בפסיקה. להגבלה זו משמעות בעיקר לגבי פסיקה של ערכאות הערעור והדבר בולט בפסיקת בית המשפט העליון, אשר רק לאחרונה החל לדון בערעורים שעליהם חל התיקון.³ הדרך בה בחר המחוקק להבנות את שיקול הדעת של השופט בגזירת הדין בתיקון 113 - קביעת עקרונות והוראות פתוחות ללא כימות - מעודדת ומחייבת פיתוח נוסף של הוראות החוק בפסיקה. יישום הוראות החוק נעשה בערכאה הדיונית וחשוב לבחון את הפסיקה של שופטי השלום והמחוזי בגזירת הדין. יחד עם זאת, יש חשיבות מיוחדת בפסיקת ערכאת הערעור (מחוזי ועליון) משום שההלכות הנקבעות בערכאה זו מדריכות את הערכאה הדיונית, ויוצרות מעין משפט מקובל בתחום הענישה. העקרונות וההנחיות שנקבעו בחוק מאפשרים יצירת פסיקה שתדריך את השופטים בקביעת מתחם העונש ההולם, בחריגה מהעונש ההולם, בענישה בריבוי עבירות, וכן בשמירה על דיני הראיות וההוראות לסדרי הדין שנקבעו בתיקון. יתכן שנכח הצורך בפיתוח הפסיקה וההדרכה של בית המשפט העליון, ראוי להיענות יותר לבקשות רשות לערער על גזרי דין⁴ ולהדריך את בתי המשפט ביישום הראוי של הוראות החוק. רק כאשר החוק קובע עקרונות ואמות מידה לקביעת העונש, ונותן לבית המשפט שלערוור כלים לבדוק את גזר הדין יש משמעות לביקורת על החלטת בית המשפט דלמטה.⁵ במאמר זה אדון בשיקולים המשפיעים על קביעת מתחם העונש ההולם; בספציפיות של המתחם; ברובח הרצוי שלו;

ברכיבי הענישה שהוא אמור לכלול; ובאפשרות לגזור עונש הולם ומתאים במקרים חריגים ביותר.

השיקולים המשפיעים על קביעת מתחם העונש ההולם

לפי תיקון 113, הצעד הראשון שבית המשפט אמור לעשות הוא לקבוע את מתחם העונש ההולם. לפי סעיף 40ג(א) לחוק העונשין קביעת המתחם תעשה בהתאם לעיקרון המנחה. דהיינו, על השופט לקבוע מתחם שיכלול את העונשים המבטאים יחס הולם בין חומרת מעשה העבירה בנסיבותיו ומידת אשמו של הנאשם, ובין סוג ומידת העונש. הסעיף מוסיף ומלמד מה הם הרכיבים שלפיהם ייקבע המתחם. רכיב ראשון הוא הערך החברתי שנפגע מביצוע העבירה. רכיב זה דורש דיון ערכי בערך החברתי, בחשיבותו ובמקומו לאור ערכים מוגנים אחרים. הדין נחוץ כדי לקבוע מדרג עבירות לפי חומרתן. יחס הולם בין חומרת מעשה העבירה והעונש לא יכול להימדד בחלל הריק. יחס כזה מחייב השוואה לערכים אחרים. אך לא די בהערכה של הערך החברתי המוגן, יש לבדוק את מידת הפגיעה בו. הערך החברתי המוגן ומידת הפגיעה בו הם רכיבים של הנזק שנגרם מביצוע העבירה, וביחד עם מידת האשמה, הם מבטאים את חומרת העבירה. כך נוצר יחס ראוי בין מעשי עבירה שונים שכולם פוגעים באותו ערך מוגן. עוד קובע הסעיף שיש להתחשב במדיניות הענישה הנהוגת וכן בנסיבות הקשורות לביצוע העבירה. בהצעת החוק נזכרה גם מדיניות הענישה הראויה כאחד השיקולים לקביעת המתחם.⁶ שיקול זה נמחק מהסעיף בעקבות הערתו של פרופ' סבה, שהביטוי פתוח מדי ומאפשר לכל שופט להתבסס על ערכים הנראים לו, ואם הביטוי מפנה רק לעקרונות הקבועים בחוק הוא מיותר?⁷

* בית הספר למשפטים, המרכז האקדמי כרמל והפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר אילן. במהלך כתיבת רשימה זו נעזרתי רבות בתיקונים ובהערות חשובות שקיבלתי מד"ר ענת הרוויץ וד"ר חגית לרנאו. תודתי נתונה להן.
 1 חוק העונשין (תיקון מס' 113), התשע"ב-2012, ס"ח 2330.
 2 סעיפים 40א-40ט לחוק העונשין, התשל"ז - 1977 (להלן: "חוק העונשין" או "החוק").
 3 אמנם היו שופטים שפעלו לפי הוראות התיקון, או הזכירו הוראות שבחוק המתוקן. עוד לפני שהיו חייבים לעשות כך, אך זו בעיקר פסיקה של הערכאה הדיונית ולא של ערכאת הערעור.
 4 זו אכן דעתו של השופט רון שפירא במאמרו "מערערים על המוסכמות", עורך הדין 19 (אפריל 2013) 58, 63.
 5 ראו רות קנאי, "הנחיות לקביעת גזר הדין בפסיקת בית המשפט העליון", משפטים כ"ד (תשל"ד) 97, 99 והערה 11 שם.
 6 הצעת חוק העונשין (תיקון מס' 92) (הבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה), התשס"ז-2006. הצעות חוק הממשלה - 241, מיום ט"ז בסיוון התשס"ז (12 ביוני 2006), עמ' 446.
 7 כפי שכותב פרופ' סבה: "ביטוי זה הינו בעייתי. אם הכוונה היא להפנות את בית המשפט ואת הועדה לקביעת עונשי מוצא לעקרונות ולשיקולים המנויים בסעיפים 40ב' ו 40ג לחוק, כי אז הביטוי אינו מוסיף ועל כן הוא מיותר (ראה בעניין זה גם חוות דעתה של היועץ המשפטי לוועדה). לעומת זאת, אם הוא מפנה לעקרונות או לשיקולים אחרים, ההפנייה הנה פתוחה מדי, בעיקר בהקשר של סעיף 40ג החל על גזירת הדין במקרים אינדיבידואליים. הנוסח הקיים יאפשר לכל בית משפט לאמץ תפיסה שונה באשר לעקרונות מדיניות הענישה הראויה." (מכתב לוועדת החוקה, ינואר 2010).

לתת לשיקולי ההרתעה. פסיקה זו ממשיכה להדגיש שיקולים אלה, ואינה נותנת הדרכה ראווה לבתי המשפט דלמטה.¹⁴

ספציפיות המתחם: מתחמי מוצא ומתחם העונש ההולם

נושא שעולה במספר גזרי דין נוגע לספציפיות של המתחם. האם יש לקבוע עבור כל תיק מחדש את המתחם, או בלשונו של השופט גזבראן "להמציא מחדש את הגלגל"?
להצגת הבעיה של ספציפיות המתחם, נבחן שלושה פסקי דין של בית המשפט העליון.
השופט גזבראן בעניין **פייסל**¹⁵ אומר:

"כמוסכם על הכל, נקודת המוצא לבחינת העונש ההולם דבר עבירה הוא בקביעת מתחם הענישה הראוי לעבירה. בנסיבותיה (ובכללן מידת האשם של מבצע העבירה). ברי, כי אין משמעות הדבר שבכל מקרה ומקרה "ומצא הגלגל מחדש", ויקבע מתחם ענישה המותאם לנסיבות הספציפיות של ההליך. קביעה שכזאת הייתה מרוקנת מתוכן את סעיף החוק והיא נוגדת את תכליתו."

כנראה שהמשפט האחרון בפסקה נובע מחשש לפסיקה לא אחידה, אך דברים אלו עלולים להתפרש כקריאה לקביעת מתחמים שאינם מותאמים לנסיבות הספציפיות של העבירה. גישה כזו אינה מתיישבת עם גישת המחוקק בתיקון 113, שכן ההתחשבות בנסיבות הקשורות בביצוע העבירה הנדונה בפני השופט מאפיינת את שיטת ההבניה שבה בחר המחוקק שלנו. בדרך זו נשמרת האינדיבידואליות בגזירת הדין.

אכן כך פסקה השופטת ארבל בעניין **חסן**¹⁶:

"...אולם אין בכך כדי לגרוע מהצביון האינדיבידואלי שהעניק המחוקק לשלב עיצוב המתחם, אשר בא לידי ביטוי בהוראה להתחשב בסוג העבירה **בנסיבות המסוימות** שבהן היא בוצעה (למשל: קיומו של תכנון מוקדם, נזק בכוח

ההתרשמות שלי מהפסיקה היא שחלק מהשופטים שוקלים בעיקר את הפסיקה הנוהגת ומגיעים ממנה לקביעת המתחם. למעשה הם ממשיכים את מה שנעשה בעבר, שכן גם בעבר הצדדים היו מציגים פסיקה ומבקשים מבית המשפט להתייחס אליה כאמת מידה לקביעת גזר הדין. גישה זאת יוצאת מההנחה שהפסיקה הנוהגת משקפת את הפגיעה בערך המוגן ובמידת האשמה. לדעתי, היה מקום להקדיש יותר תשומת לב לשיקולים ערכיים של האינטרס המוגן, מידת הפגיעה ומידת האשמה, ואכן יש שופטים שעושים זאת.⁸ בדרך זו יישמר העיקרון המנחה של החוק. גם השופטת ארבל מעירה על כך שהפסיקה הנוהגת היא רק מרכיב אחד בקביעת המתחם ויש לשקול גם את יתר המרכיבים, והיא מדגישה שטווח הענישה הנוהגת אינו זהה למתחם העונש ההולם.⁹

ההתחשבות במדיניות הענישה הנוהגת חשובה משום שהיא כלי שמקל על השופט בקביעת המתחם, והיא מונעת קביעת מתחמים שונים מאד מרף הענישה הנוהג. לעניין זה חשיבות בעיקר כדי למנוע החמרה גדולה בענישה.¹⁰ ניתוח הערך החברתי המוגן ומידת הפגיעה בו עלול להביא להחמרה.¹¹ נדרש כאן איזון עדין בין הניתוח הערכי ובין הבחינה של הפסיקה. עם זאת, הסתמכות רבה מדי על הפסיקה הנוהגת, לפחות כל עוד מדובר בפסיקה מתקופה שקדמה לחוק, עלולה גם היא להיות בעייתית. פסיקה זו מבוססת במידה רבה על שיקולי הרתעה, שיקולים שלפי החוק החדש משקלם פחות. הסתמכות רבה על הפסיקה הנוהגת תמנע את ההקלה המתחייבת מההפחתה במשקל שיקולי ההרתעה. אכן יש שופטים שהעירו על כך,¹² וגם השופטת ארבל מציינת זאת.¹³ מן הראוי היה שתפתח פסיקה התואמת את העיקרון המנחה שנקבע בחוק. אולם גם כיום עדיין ניתנים גזרי דין, כולל בפסיקת בית המשפט העליון, שאינם מביאים לידי ביטוי את השינוי שתיקון 113 ערך במשקל שיש

8 ראו, למשל, פסק דינו של השופט דרורי בתפ"ח 667-09 (י-ם) **מדינת ישראל נ' פלוני** (פורסם בנבו 29.3.2012) העוסק בגילוי עריות, ופסק הדין של הנשיאה יפה-כץ בתפ"ח (ב"ש) 15488-07-11, **מדינת ישראל נ' תמאסה** (פורסם בנבו 12.11.2012) העוסק בחטיפה.

9 ע"פ 1323/13 **חסן נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו 5.6.2013) פסיקה 9.

10 זאת במיוחד לאור הנטייה של התקשורת להבליט פשיעה. התופעה הזו אינה מיוחדת למשפט בארץ. ראו למשל: Julian Roberts and Mike Hough, "Understanding Public Attitude to Criminal Justice" (2005).

11 בין החוקרים הובע חשש רב שהבניית הענישה תביא להחמרה. ראו אורן גזל-אייל ורותי לזר, "ההשלכות הצפויות לעונשי מוצא", **חוקים** ג 41, 60 (2011); בועז סגור, "מי מעוניין במאסרים מרובים וממושכים יותר? על הצעת חוק העונשין (תיקון): הבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה", תשס"ה-2005, **עלי משפט** ה, 247 (תשס"ז). אכן בקרב הפוליטיקאים שדחפו את החקיקה נשמעו קולות ברוח זו. לדעתי, עקרון ההלימה, כשלעצמו, אינו מביא להחמרה בענישה. להפך, מידתיות בענישה משמעה גם עונשים לא חמורים בגין עבירות שאינן חמורות. גם הפחתת משקל העבר הפלילי והפחתת משקל שיקולי ההרתעה, אמורים להביא להקלה בענישה. סעיף 40, הדין במסגרת התיקון בחוק, נחקק על מנת להצהיר שהחוק לא בא להחמיר. עם זאת במאמר "מתחמים לא הולמים" (עומד להתפרסם בגליון 1 של **משפטים על אתר**), מצביע אורן גזל-איל על החמרה בענישה בעבירות של שב"ח. בחינת הפסיקה מראה שבמקרים אחרים ההחמרה החלה עוד לפני תיקון 113 וללא קשר לחקיקה. כך למשל לגבי עבירות החזקת נשק. ראו עניין **חסן, לעיל** הערה 9, פסיקה 12 להחלטת השופטת ארבל "אולם עדיין לא מצאתי הצדקה להתערב במתחם שנקבע, זאת בהתחשב במגמה המתחייבת של החמרה בענישה בעבירות נשק, המיושמת בפסיקה בשנים האחרונות...". (ההדגשה שלי, ר.ק.).

12 ראו למשל: ע"פ (חי') 39853-06-11 **פולקוביץ פלג נ' המשרד לאיכות הסביבה** (פורסם בנבו 19.3.2012) (ע"מ זאת לא ניתן להתעלם מכך שהמחוקק קבע במסגרת שיקולי הענישה כי הרתעת הרבים לא תשמש עוד כשיקול").

13 **חסן, לעיל** הערה 9, "אוסף כי זיהוי מתחם העונש ההולם עם טווח הענישה המקובל (כיום) הוא שגוי גם מאחר שהוא יאפשר הכנסת שיקולים שאינם קשורים בביצוע העבירה לתוך השלב הראשון (של קביעת מתחם העונש), שאמור על-פי תיקון 113 להיות "נקי" משיקולים אלה" (בפסקה 9 של ההחלטה).

14 ראו למשל דברי השופט רובינשטיין בע"פ 2037/13 **מחאגנה נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו 26.6.2013). בהחלטה זו, כמו גם בהחלטות נוספות (למשל **פלוני נ' מדינת ישראל** ע"פ 7512/11 (פורסם בנבו 15.5.2012), ניכר שלשיקולי הרתעה הנזכרים בפסיקה קודמת המצוטטת בהרחבה בהחלטה ניתן משקל רב.

15 ע"פ 7655/12 **פייסל נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו 4.4.2013).

16 **חסן, לעיל** הערה 9, פסיקה 7.

typical case.... The starting-point approach was developed as a way of incorporating into the sentencing process the dual perspectives of the seriousness of the offence and the need to consider the individual circumstances of the offender. It represents a restatement of the long-standing practice of sentencing judges of beginning by considering the range of sentence that has been posed for similar criminal acts followed by consideration of factors peculiar to the case and offender before them."

(שם פסקות 61-62)

אזכיר גם דוגמה קרובה יותר: פסיקת בית המשפט לערעורים פליליים באנגליה בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. באותה תקופה נתן בית המשפט לערעורים פליליים החלטות שנקראו guideline judgments, שקבעו מעין עונשי מוצא לקבוצות של מקרים.¹⁹ בהחלטות אלו, בנוסף להכרעה בערעור ולגזירת הדין בעניין שנדון בפניהם, קבעו בתי המשפט אילו עונשים יש לגזור גם במקרים שלא נדונו. כך למשל, נקבעו עונשים בעבירות סמים בהתחשב בסוג הסם וכמותו.

על רקע הצצה חטופה זו מעבר לים, נראה לי שנוכל להבין ולהסביר את ההחלטות של שופטי בית המשפט העליון שהובאו לעיל, ולהציע דרך השומרת על הצביון האינדיבידואלי של מתחם העונש ההולם מחד, ומאפשרת הסתמכות על פסיקה של בתי משפט אחרים (במיוחד ערכאות ערעור) מאידך. יש לשים לב לכך שקביעת מתחם העונש ההולם כוללת בהכרח גם קביעה של נקודת מוצא.²⁰ קביעה זו נעשית תוך התחשבות בעיקרון ההלימה, בערך החברתי המוגן ובמידת הפגיעה בו, במידת האשמה וכן במדיניות הענישה הנוהגת, ולשלב ראשוני זה מכוונים דבריו של השופט ג'ובראן על כך שאין להמציא מחדש את הגלגל. נקודת מוצא זו מתייחסת לעבירה כהגדרתה ולא לנסיבות הספציפיות של העבירה במקרה הנדון. ניתוח זה מבחין בין מתחם העונש ההולם שהוא מותאם לנסיבות הספציפיות של המקרה, ובין נקודת המוצא לקביעת מתחם זה. קביעת נקודת המוצא, הנעשית כחלק מקביעת מתחמי העונש

ובפועל, מידת אכזריות כלפי הקורבן וכו'), ותוך התייחסות למידת האשם של הנאשם המסוים שלפנינו (למשל: הסיבות שהובילוהו לבצע את העבירה, חלקו היחסי בביצועה, יכולתו להימנע מהמעשה, מצוקתו הנפשית עקב התעללות מצד קורבן העבירה וכו'). (ההדגשות במקור). באותה דרך קבע גם השופט שהם:

"לא ניתן, לטעמי, לקבוע אפרוירית מתחם ענישה הולם אחיד לכל עבירה ועבירה, וגם לא יהיה נכון לנסות וללכת בדרך זו, שכן היא חותרת תחת הוראותיו, נוסחו ורוחו של תיקון 113.¹⁷

דומה כי גם השופט ג'ובראן לא התכוון לקביעת מתחמים לעבירות מסוימות, מבלי להתחשב בנסיבות הקשורות בביצוע העבירה שאינן חלק מהגדרת העבירה. להבנת גישתו של השופט ג'ובראן נחזור בהמשך הדברים.

בטרם נמשיך בניתוח הפסיקה והבנתה, אבקש להפנות מבט קצר לשיטות אחרות להבניית שיקול הדעת השיפוטי בגזירת הדין, שיאיר על הגישות האמורות בנוגע לספציפיות המתחם. ישנן שיטות משפט בהן בתי המשפט קובעים עונשי מוצא. הדוגמה הבולטת היא מדינת אלברטה שבקנדה. בפסק הדין של בית המשפט העליון בקנדה בעניין McDonnell, ניתן הסבר ארוך ומעניין ביחס לטיבם של עונשי המוצא (starting point) הנקבעים בפסיקה ולטיעונים כנגד קביעת עונשי מוצא.¹⁸ לעניינינו מעניין ההסבר שניתן באשר למהותה של שיטה זו ובעיקר לדרך שבה ראוי שבתי המשפט יפסקו בשאלה זו.

"In short, the sentence must be individualized to the particular crime and the particular offender before the court. Having determined a starting point, the judge must go on to consider these factors and their effect on the appropriate sentence. The factors peculiar to the particular case and offender before the court may mitigate, resulting in a lower sentence than the typical case reflected by the starting point. Or they may exacerbate, resulting in a higher sentence than would prevail in the

17 רע"פ 4088/13 שחדה הדרי נ' מדינת ישראל (פורסם בנוב 11.6.2013).
18 R. v. McDonnell, [1997] 1 S. C. R. 948. ההחלטה נתקבלה ברוב של 5:4 וההסבר מצוי בדעת המיעוט מפי השופט McLachlin אלא שגם שופטי הרוב אינם חולקים על גישת ה-starting point. ראו דעת הרוב מפי השופט Sopinka בפסקה 43. המחלוקת נגעה בעיקר ליישום של השיטה ולמידת התערבות של בתי המשפט שלערוך.

19 להרחבה ראו רות קנאי, "הנחיות לקביעת גזר הדין בפסיקת בית המשפט העליון", לעיל הערה 5 בעמ' 142-144. ראו גם Andrew Ashworth and Julian V. Roberts (eds.), "The Origins and Nature of the Sentencing Guidelines in England and Wales" (Oxford, 2013) 1, 3.

20 בשיטת משפט שבה יש וועדה הקובעת עונשי מוצא, כפי שהוצע בהצעת החוק (לעיל הערה 6), בית המשפט מתחיל בקביעת מתחם העונש ההולם בעונש המוצא שנקבע. בהעדר עונשי מוצא, השופט הוא שקובע את נקודת המוצא. ברור שיש הבדל רב בין עונשי מוצא הנקבעים על ידי וועדה שמוקמת בחוק, ובין קביעת נקודת המוצא בבתי משפט כחלק בלתי נפרד מקביעת העונש ההולם. עונשי מוצא הנקבעים בוועדה, נקבעים באורח שיטתי, תוך יצירת סולם עונשין ולאחר מחקר תיאורטי ואמפירי. ראו אורן גזל-איל ורות קנאי, "כיצד קובעים עונשי מוצא?", חוקים ג (2011) 155.

21 לעיל, הערה 15.

שבפניו מתחם ההולם את נסיבותיו. אמנם, באותו מקרה מתחם העונש ההולם שנקבע בסופו של דבר לא היה שונה ממתחם המוצא, משום שהשופט סבר שהנסיבות המחמירות והמקלות שבמקרה שבפניו מתקזזות זו עם זו. הלכה למעשה השופט אינפלד התחשב בנסיבות הספציפיות של המקרה שנדון בפניו והמתחם שנקבע בפיסל רק שימש כמתחם מוצא. בדרך זו נשמרת אחידות הענישה, יחד עם התאמת מתחם העונש ההולם לנסיבות הספציפיות.

יחד עם זאת, דבריו של השופט אינפלד על כך שהמתחם שנקבע בעניין פייסל מהווה תקדים מחייב, מדגימים לדעתי את הסכנה באמירות שמתחם העונש ההולם נקבע לקבוצות של מעשים דומים, בלי להדגיש שהמתחם נקבע, כפי שאומר במפורש סעיף 40 לחוק, תוך התחשבות בנסיבות הקשורות לעבירה במקרה הנדון. דברי השופטים ארבל ושהם על כך שהמתחם חייב להתאים לנסיבות המקרה הנדון, שהובאו בראשית הדיון כאן בסוגיה זו, חלים גם כאשר יש בפסיקה מתחמי מוצא.

רוחב המתחם

החוק לא קבע את רוחב המתחם ולא במקרה. גישת המחוקק הייתה להבנות את שיקול הדעת, אבל לא בדרך של כימות וקביעת משקלים וגבולות מספריים. זו הייתה גם הגישה בדעת הרוב בוועדת גולדברג, וזה אחד ההבדלים בין החוק ובין גישות של Sentencing Guidelines מספריים.²⁷ קביעת עונשי מוצא הייתה חורגת במקצת מגישה זו, ואכן הדבר לא התקבל בחוק. מעניין לציין שגם נורבל מוריס, שבעקבות תורתו בית המשפט מתבקש לקבוע מתחם של עונש הולם ולא עונש הולם, לא הגדיר את רוחב המתחם.²⁸

בעניין חסן אומרת השופטת ארבל:

“כשלעצמי, דומני כי רוחב המתחם שייקבע תלוי במורכבות העבירה הנדונה, כלומר במידת השונות שבנסיבות ביצועה. ככל שתהיינה יותר נסיבות רלוונטיות, המשליכות על חומרת המעשה, הרי שהמתחם יעוצב בצורה פרטנית,

ההולם, דומה לקביעת רף ענישה הנעשית מאז ומתמיד בבתי המשפט ללא קשר לחוק החדש. אלא שהחוק החדש מדריך את השופטים לפעול בהתאם לעקרון המנחה, תוך התחשבות בערך חברתי המוגן, במידת הפגיעה בו ובמדיניות הענישה הנוהגת. אולם בהחלטה של השופט גזבראן בעניין פייסל²¹ יש יותר מאשר קביעת נקודת מוצא. בהחלטה זו יש קביעה של מתחם.²² לדעתי ניתן לקבוע מתחמים לקבוצות של מקרים שניסבותיהם דומות:

“אין לקבוע מתחם ענישה כללי, הכולל קשת רחבה מאוד של מעשים אפשריים. ככל שעסקינן בעבירות דוגמת עבירת השוד, בה ניתן להצביע על מדרג של חומרה, עלינו לזהות את מתחם הענישה הראוי לקבוצות מעשים הדומים בנסיבותיהם (וראו לדוגמה ע"פ 6438/12 פלוני נ' מדינת ישראל (20.3.2013), פסקה 8 לפסק דיני).”²³ (ההדגשה שלי. ר.ק.)

ראוי לדעתי לראות את המתחמים הנקבעים בפסיקה “לקבוצות מעשים הדומים בנסיבותיהם” (כלשונו של השופט גזבראן), כמתחמי מוצא ולא כמתחמים של עונש הולם. הבחנה זו מחזקת את החובה לקבוע את מתחם העונש ההולם במקרה הנדון תוך התחשבות בנסיבות הספציפיות שלו. באותם מקרים שבהם הפסיקה קבעה מתחמים, מתחמים אלה הם צעד ראשון בקביעת מתחם העונש ההולם. רק באותם מקרים בהם לא יהיו נסיבות הקשורות בביצוע העבירה שהן שונות או נוספות לנסיבות שלפיהן נקבעו מתחמי המוצא, מתחם העונש ההולם יהיה זהה למתחם המוצא.²⁴ נראה לי שבולטת כאן ההשוואה לדברים שהבאתי קודם על עונשי המוצא בקנדה.²⁵ דומני שכך למעשה נוהגים שופטים. דוגמה לכך ניתן למצוא בפסק דין של בית המשפט בבאר שבע העוסק בשוד.²⁶ באותו עניין השופט אינפלד ראה במתחם שנקבע על ידי השופט גזבראן בעניין פייסל תקדים. בהמשך דבריו, מצא השופט שהנסיבות שבמקרה שנדון בפניו שונות מהנסיבות שלגביהן נקבע המתחם בפרשת פייסל, ולכן הוא קבע כי המתחם האמור אינו מחייב אותו ותחתיו הוא קבע למקרה

22 על אף הדמיון שיש לכאורה להנחיות שבמשפט האנגלי ובמיוחד לכך שהן מסדירות גם נקודת מוצא וגם מתחם, קיים הבדל חשוב ביותר. המתחם שנקבע בהנחיות האנגליות אינו מתחם מוצא. הוא מתחם שאמור לכלול בתחומו את כל המקרים הנמצאים באותה קטגוריה, כאשר ניתן לטעות ממנו במקרים מיוחדים. ראו למשל ההנחיות בעבירה של תקיפה http://sentencingcouncil.judiciary.gov.uk/docs/Assault_definitive_guideline_-_Crown_Court.pdf והשוו לדיון המפורט בהנחיות האנגליות בת"פ (רמלה) 24143-01-11 מדינת ישראל נ' זיתון (פורסם באר"ש 9.7.2012).

23 שם, פסיקה 7.

24 לגבי עבירות של שב"ח כותב אורן גזל-איל: “עם זאת בחלק גדול מעבירות השב"ח אין הבדלים רלוונטיים בין מעשי העבירות, בין נסיבותיהם ובין אשמתם של הנאשמים במקרים שונים.” ראו שם, “מתחמים לא הולמים”, לעיל הערה 11, בעמ' 14.

25 פסק הדין הקנדי שהובא לעיל, דן ב-ranges בלי להבחין ביניהם. ראו פסיקה 58 בהחלטתו של השופט Sopinka, לעיל הערה 18. ת"פ (ב"ש) 33440-03-12 מדינת ישראל נ' פלוני ואח' (פורסם באר"ש 30.4.2013).

26 רות קנאי, “הבניית שיקול הדעת של השופט בקביעת העונש: בעקבות דו"ח ועדת גולדברג”, מחקרי משפט טו (תשר"ט) 147, 149.

28 גישתו של נ' מוריס מוצגת בספרו N. Morris: Madness and the Criminal Law (Chicago, 1982). בספרות נכתב שבמהלך השנים שינה מוריס במקצת את דעתו ותמך במתחמים פחות רחבים, אולם כל זאת ללא קביעה מספרית. ראו: M. Thorburn, A. Manson “Review Essay: The Sentencing Theory Debate: Convergence in Outcomes, Divergence in Reasoning” 10 New Crim. L. Rev. (2007) 278 בדבר המקום הניתן לשיקולים תועלתניים במסגרת השיטה העונשית. להרחבה, ראו מאמרי הנזכר בהערה 27 בעמ' 155 וכן בעמ' 169-170.

29 עניין חסן לעיל הערה 9, פסיקה 8.

יהיה שלישי או רביעי בלבד. זאת, משום שהענישה חייבת ליתן משקל לכל השיקולים המנויים בסעיף 40יא לחוק העונשין.³³ לדעתי אין כאן הפנמה של המשקל המופחת שהמחוקק נתן לנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה. בעניין **עויס**³⁴ מסביר השופט שגיא שראוי לקבוע מתחם רחב על מנת שיינתן משקל לנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה. הוא מדגים זאת על ידי מניית נסיבות רבות ושונות, ביניהן גם עבר פלילי (שלגביו הוא מדגיש שאינו חמור כדי להצדיק חריגה מהמתחם). קשה להבין מדבריו כמה רחב על המבחן להיות. על פני הדברים נראה שהכוונה למבחן מאד רחב. אך למעשה באותו מקרה המתחם שנקבע לא היה רחב מאד. לדעתי, המתחם צריך להיות מספיק רחב כדי לאפשר התחשבות מסוימת, אך מוגבלת, בכל הנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה. החלוקה בין הנסיבות הקשורות לביצוע העבירה, שהן קובעות את מתחם העונש ההולם, ובין הנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה, שנשקלות רק בתוך המתחם, נובעת מעיקרון העל של החוק. מתן משקל רב לנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה אינו מתיישב עם עיקרון ההלימה. החלוקה בין נסיבות הקובעות את המתחם לנסיבות שנשקלות רק בתוך המתחם, דורשת מהשופט לחשוב בשני שלבים. בוודאי יש שופטים שזו אכן דרך החשיבה שלהם. עבור אחרים מציב החוק דרישה לשינוי לא קל בדרך החשיבה. קביעת מתחם רחב מתוך התחשבות רבה בנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה מבטאת חשיבה חד-שלבית.³⁵

רכיבי המתחם

מפאת הצורך לקצר, לא ארחיב בדיון בעונשים שיש לכלול במתחם העונש ההולם. עונש הולם אינו חייב להימדד בתקופת המאסר. המשמעות של העיקרון המנחה היא שפרט למקרים חמורים, מתחם העונש ההולם יכול גם, ופעמים רבות רק, עונשים שאינם מאסר.³⁶ הכללת עונשים שאינם מאסר במתחם העונש ההולם נדרשת משום שמתחם זה נקבע תוך התחשבות בעיקרון המנחה, בפגיעה בערך המוגן, באשמה ובנסיבות

קונקרטי ומדויקת יותר בהתאם לנסיבות אלה.²⁹ קשה לרדת לסוף דעתה של השופטת. באותה החלטה הדגישה השופטת שמתחם העונש ההולם נקבע על סמך הנסיבות הקשורות לביצוע העבירה. אם כך, כשיש נסיבות רלוונטיות רבות, ייקבע המתחם בהתאם לכל הנסיבות הקשורות לביצוע העבירה **במקרה הנדון**. כנראה שלכך מתייחסת השופטת באמרה שהמתחם יעוצב בצורה פרטנית תוך התאמה לכל הנסיבות הרלוונטיות. אך קשה לראות מדוע יש לכך השלכה על רוחב המתחם. גם במקרה כזה המתחם חייב לאפשר התחשבות בנסיבות שאינן **קשורות לביצוע העבירה** על מנת לקבוע את העונש המתאים. מאידך, גם העובדה שיש שונות רבה בנסיבות הרלוונטיות הקשורות לביצוע העבירה לא תשפיע על רוחב המתחם, שהרי שונות זו תביא לקביעת מתחם שונה בהתאמה לנסיבות של המקרה הנדון.³⁰ כבר נאמר בפסיקה שככל שהמתחם רחב יותר יש משקל רב יותר לנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה. השופטת ארבל בעניין **חסן** מעירה שבמסגרת זו נשקלים בעיקר שיקולים המיטיבים עם הנאשם,³¹ אך הרחבת המתחם נותנת גם משקל רב יותר לשיקולי הרתעה ולהתחשבות בעבר הפלילי, שניהם שיקולים הבאים להחמיר את העונש. שני השיקולים הללו, וגם השיקולים הנוספים שנמנים בסעיף 40יא, היו בעלי משקל רב עד לחקיקת החוק, ושופטים רבים מתקשים להשלים עם ההפחתה במשקלם. מכאן הנטייה של חלק מהשופטים לקבוע מתחם רחב, על מנת לתת משקל גדול יותר לנסיבות ולשיקולים שאינם קשורים לביצוע העבירה. אלא שגישה כזו, אם אינה נעשית במידה, מסכלת את כוונת המחוקק. המחוקק ביקש לצמצם את משקלה של ההרתעה ואת משקל העבר הפלילי יותר הנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה. קביעת המתחם באופן שיאפשר מתן משקל רב לעבר הפלילי, משמעותו הפיכת העבר הפלילי לנסיבה הקובעת את המתחם בניגוד לאמור בחוק.³² בעניין אחד העיר השופט אינפלד כי "אין מתחם ענישה יכול להיות כה מצומצם, כך שההפרש בין צדו הגבוה לצדו הנמוך

30 גם דברי השופט רובינשטיין בעניין **מחאגנה, לעיל** הערה 14, המצטטים את דברי השופטת ארבל.
 31 **חסן, לעיל** הערה 9, פסקה 8. ראו גם חגית לרנאו וישי שרון "שמונה הכרעות ערכיות בחקיקת חוק הבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה" **הסגור** 183, 14 (סעיף 7) (2012).
 32 גם בתזכיר של מועצת אירופה הוגבל משקלו של העבר הפלילי. ראו: Consistency in Sentencing: Recommendation to Member States and Explanatory Memorandum. Rec. No. (92) 17. ניתן למצוא ב-355 (1993) **Criminal Law Forum**. יש לזכור שלעבר פלילי יש משקל רב לעניין אפשרות החריגה מהעונש ההולם להגנה על שלום הציבור מחד, ולהעדרו להקלה משיקולי שיקום מאידך.
 33 ת"פ (ב"ש) 6884-05-11 **מדינת ישראל נ' אבו צ'ולב** (פורסם בנוב 2013, 7.4.2013). פסקה 40.
 34 ת"פ (ת"א) 57968-01-13 **מדינת ישראל נ' עויס** (פורסם בנוב 2013, 19.2.2013).
 35 ההבחנה בין חשיבה חד-שלבית וחשיבה דו-שלבית בגזירת הדין, נדונה באריכות בפסיקה האוסטרלית והשופטים חלוקים בשאלה זו. ראו: **Markarian v. The Queen** (2005) 228 CLR 357.
 לאחרונה התבקשה וועדת הענישה של מדינת ויקטוריה לבחון הצעה לקביעת עונשי מוצא. אחד הדברים שנדונו בדו"ח הוועדה נוגע למעבר המתחייב לחשיבה דו-שלבית. Sentencing Advisory Council: Baseline Sentencing Report, May 2012 p.20.
 36 השוו לסעיף 8ב) של דעת הרוב בוועדת גולדברג. ראו: **דין וחשבון של הוועדה לבחינת דרכי ההבניה של שיקול הדעת השיפוטי בגזירת הדין**, אוקטובר 1997, עמ' 25. סעיפים דומים יש בחקיקה במדינות רבות.
 37 יודגש כי המתחם מתייחס לביצוע של עבירה אחת (להוציא אפשרות של קביעת מתחם למספר עבירות שבאותו אירוע לפי סעיף 40יגא) לחוק.

בהרצאה שניתנה בהשתלמות פרקליטים, דן פרופ' אורן גזל-איל בעילות לחריגה ממתחמי העונש ההולם. בדבריו הראה כי אף שעילה של טעמי צדק אינה מצויה בחוק, בפועל יש מקרים שהשופטים חורגים משיקולים של צדק, וראוי שעילה כזו תקבע בחוק.⁴²

בפסיקה ניתן למצוא גם פתרון נוסף למקרים חריגים וקיצוניים. פתרון שאין בו חריגה ממתחם העונש ההולם אלא קביעת מתחם עונש הולם מיוחד. בפני השופט אינפלד נדון מקרה של נאשם עיוור, שהורשע בעבירה של מעשה מגונה בקטינה.⁴³ בבואו לגזור את דינו של הנאשם, הדגיש השופט שאדם שהוא עיוור יתקשה מאד בהתנהלות בבית הסוהר ותקופת המאסר תהיה קשה יותר עבורו, ובלשונו של השופט: "מי שיש לגביו נסיבות חריגות ומיוחדות מאד והעונש גורם לו לסבל חריג ומיוחד מאד, גם הערכת מתחם הענישה המתאים לו משתנה".⁴⁴ לכן, לאחר שהשופט קבע את מתחם העונש ההולם לאדם רגיל, הוא קבע מתחם אחר של עונש הולם לנאשם שהוא עיוור. השופט המשיך ובחן את הנסיבות שאינן קשורות בביצוע העבירה, וקבע את העונש המתאים לנאשם בתוך מתחם העונש ההולם שקבע לנאשם העיוור. השופט הסמיך את המהלך שלו על סעיף 40 לחוק הקובע את עקרון ההלימה, שבו נאמר "סוג ומידת העונש שמוטל עליו". מעבר לפרשנות מילולית זו, מדובר במהלך שנותן להלימה פירוש המתחשב בסבל הסובייקטיבי של הנאשם, הלימה שאינה יוצרת שוויון פורמלי, אלא שוויון באימפקט (IMPACT), כלומר במשמעות שיש לעונש לגבי אותו נאשם. השופט מציג את הפסיקה כדרך של קביעת מתחם שונה,⁴⁵ ולא כחריגה מהמתחם הרגיל, ובכך הוא עושה מהלך המקביל למהלך של המחוקק בסעיף הקובע התחשבות במצב כלכלי לגבי קנס.⁴⁶ שכן, סעיף 40 לחוק קובע שיש להתחשב ביכולת הכלכלית של הנאשם בקביעת מתחם העונש ההולם לגבי קנסות, זאת על מנת להגיע לשוויון מהותי ולא נומינלי: שוויון באימפקט.⁴⁷ מתחם העונש ההולם נקבע בהתאם לעיקרון המנחה, וחומרת מעשה העבירה ואשמו של הנאשם נקבעת תוך התחשבות

הקשורות בביצוע העבירה. הדגשת ההיבט של ההלימה באה להראות שלא רק הנסיבות שאינן קשורות לביצוע העבירה מחייבות הכללת עונשים אלה במתחמים. הכללת עונשים שאינם עונשי מאסר במתחם אינה מחייבת קביעת מתחמים רחבים מאד.³⁷

ראוי לכלול בתוך מתחם העונש ההולם עונשים שאינם מאסר גם באותם מקרים שבהם יוטל עונש של מאסר בפועל, כך שהשופט יוכל לשלב בין עונשים אלה.³⁸ אולם, סוגיה זו של הכללת עונשים שאינם מאסר בתוך המתחם מחייבת דיון רחב יותר באפשרויות להשוואה, לבחירה בין העונשים וכן לצירוף של עונשים שונים.³⁹ קביעת מתחם הקובע רק תקופת מאסר עלול להביא לכך שהשופטים לא ישקלו כלל אמצעי ענישה אחרים.

גזירת דין צודקת

עד כה ניסיתי להראות מהו לדעתי היישום הראוי של הוראות החוק המתייחסות לקביעת מתחמים. אעבור עתה לדון באותם מקרים יוצאי דופן שבהם קיימות נסיבות מיוחדות וחריגות, כמו נכות של הנאשם. במקרים כאלה קביעת עונש מתאים בהתאם לנסיבות החריגות ביותר תחרוג מגבולות מתחם העונש ההולם. אולם, החוק מאפשר חריגה כלפי מטה רק לפי סעיף 40 לחוק, משיקולי שיקום. גזירת דין צודקת מחייבת את בתי המשפט לפרש את החוק בפרשנות מרחיבה, להוסיף לחוק הוראות בפסיקה או לחרוג מהוראות החוק.⁴⁰ אכן יש שופטים שניסו לפרש את שיקולי השיקום באופן מרחיב ולהשתמש בסעיף זה על מנת להטיל עונש מתאים, אך זו פרשנות מלאכותית ולעתים גם אינה אפשרית.⁴¹

יתכן שחיקקה של תיקונים לחוק תוכל לתת פתרון לחלק מהמקרים. מתן פתרון ראוי בחקיקה ימנע את הנטייה של שופטים לקבוע מתחמים רחבים מאד, על מנת שניתן יהיה לקבוע עונש שהוא צודק לדעתם בתוך המתחם. אך יש מקרים שבהם לדעתי קשה למצוא פתרון על ידי חקיקה והם מדגימים את קוצר ידו של המחוקק ואת המתח בין כללים ושיקול דעת.

38 לניסיון מעניין לפיתוח של השוואה ושילוב בין דרכי ענישה ראו: Paul H. Robinson, A Sentencing System for the 21st Century?, 66 TEX. L. REV. 1 (1987).

39 להרחבה ראו: רות קנאי "עונשים בחומרה בינונית", ספר שמגר חלק שני עמ' 803 (ראו בעיקר את הפרק השלישי שם). קביעה של מתחמים הולמים למספר אמצעי ענישה מטילה עול נוסף על השופטים בעת קביעת המתחם. יש לזכור גם שקביעת העונש המתאים מחייבת איזון בין העונשים השונים שיוטלו. לקביעה האפריורית של המתחם יש משמעות מוגבלת, שתלויה בעונשים האחרים שיוטלו בעת קביעת העונש המתאים.

40 במקרה אחד, שבו הנאשם היה במעצר כחודש ובניגוד לתקנות לא ניתנו לו לבנים להחלפה, מצא השופט ליברדו ש"זוהי סמכותו הטבעית של בית המשפט, לשקול את מכלול השיקולים הרלוונטיים והקונקרטיים בעניינו של הנאשם שבפניו", ולהטיל עונש חורג לקולה ממתחם העונש ההולם. ת"פ (ב"ש) 11-12-58005 מדינת ישראל נ' שלאפלה (פורסם בנבו 23.1.2013).

41 ת"פ (ב"ש) 09-12-36886 מדינת ישראל נ' נבאהין (פורסם באר"ש 6.1.2013). העציר בכה והתחרט מאד, המעצר היה קשה ביותר והשופט חרג לקולה משיקולי שיקום.

42 השתלמות פרקליטים בנושא הבניית שיקול הדעת השיפוטי, מעלה החמישה, 13.6.13.

43 ת"פ (קרית גת) 08-1392 מדינת ישראל נ' פרידריך (פורסם באר"ש 13.2.2013).

44 שם, פסקה 39.

45 בדרך זו פוסק השופט אינפלד גם בת"פ (ק"ג) 09-1176 מדינת ישראל נ' ב.ש. (פורסם בנבו 14.3.2013). הנאשם, נכה בשיעור של 100% הורשע בעבירת תקיפה.

46 אין הוראה כזו לגבי מאסר, ואין זה מעשי לתת הוראה כזו לגבי מאסר. בדיונים בוועדת החוקה על תיקון 113 הועלתה שאלה לגבי אורך המאסר של נאשמים זקנים, אך לא נקבעה הוראה מיוחדת. לדיון קצר בהתחשבות בסבל המיוחד, ראו מאמרי הנזכר לעיל, בהערה 27, בעמ' 170 והערות השוליים שם.

47 להרחבה על שוויון בקנסות ראו Andrew Ashworth, Sentencing and Criminal Justice, (5th Ed. 2010) pp. 251-254.

נאשמים אחרים, מעניין לראות שפתרון כזה מצוי גם בספרות. Ashworth ו-Von-Hirsch נחשבים ל"לכהנים הגדולים" של הענישה המידתית. בספרם על ענישה מידתית, הם בוחנים אפשרות להקל מהעונש המידתי בשל טעמים של צדק (equity). אחת הדרכים שנשקלת שם היא קביעת עונש מידתי (הולם), בהתאם לאימפקט שלו על הנאשם הספציפי. החוקרים עומדים על הקשיים שבהליכה בדרך זו, אך רואים אותה כמתאימה למספר קטן של מקרים חריגים.⁵⁰

לדעתי, על אף הקשיים, קביעת מתחם עונש הולם המותאם לנאשם שנסייביותו האישיות חריגות ביותר, עדיפה על פרשנות רחבה, ואף בלתי אפשרית, של הסטייה ממתחם העונש הולם מטעמים של שיקום. היא עדיפה גם על קביעת מתחם עונש הולם רחב ביותר, שיאפשר התחשבות בנסיבות החריגות. סטייה מהמתחם במקרים האמורים וקביעת מתחם רחב, אינם ממלאים את דרישות החוק. יתר על כן, הם עלולים להביא לפריצה רחבה יותר של דרישות החוק. קביעת מתחם מיוחד בנסיבות חריגות ביותר, נותנת משמעות מלאה לעיקרון ההלימה. גם כאן יש להיזהר משימוש נרחב בדרך זו, ויש להקפיד על כך שהיא תעשה רק במקרים חריגים ביותר.

לסיים

קצר המצע מהשתרע. יש עוד סוגיות חשובות שטענות בחינה של יישום הוראות החוק בפסיקה. אולם, לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה.⁵¹

בערך המוגן, במידת הפגיעה בו וכן בנסיבות הקשורות לביצוע העבירה. היחס המידתי בין חומרת העבירה וחומרת העונש, כנדרש לפי העיקרון המנחה, נעשה בהתאמה למידת הסבל של הנאשם. בדרך זו נשמר העיקרון המנחה של הלימה בין חומרת העבירה וחומרת העונש. ההתחשבות במידת הסבל של הנאשם בריצוי המאסר, מקבילה להתחשבות ביכולת הכלכלית של מי שנגזר עליו לשלם קנס, והיא מביאה לקביעת מתחם עונש הולם את הנאשם.

דרך זו מאפשרת מתן עונש צודק תוך שמירה מלאה על עיקרון ההלימה, אשר נקבע בחוק כעיקרון המנחה בענישה. ההתחשבות בסבל הסובייקטיבי של הנאשם בקביעת מתחם העונש הולם משקפת גישה של גמול סובייקטיבי.⁴⁸ בספרות יש דיון בגישת הגמול הסובייקטיבי. גם התומכים בה עומדים על הקושי הרב ביישומה הלכה למעשה, בין היתר בשל הצורך להשוות את מידת הסבל הסובייקטיבי של נאשמים שונים. מידת הסבל הסובייקטיבי של הנאשם יכולה להיות תלויה בתכונותיו, בגילו, בתמיכה המשפחתית ממנה הוא נהנה ועוד. מידת הסבל משתנה גם בין מתקני הכליאה השונים, תנאי המחיה בהם ומידת הצפיפות שבהם. די במעט שנאמר כדי להדגים מה גדול הקושי לקבוע מי הם הנאשמים שניכר בסבל הסובייקטיבי שלהם כשונה באופן קיצוני מהסבל של הנאשם הרגיל ונקבע עבורם מתחם עונש הולם מיוחד.⁴⁹

על רקע הפסיקה הקובעת מתחמים מיוחדים של עונש הולם לנאשמים שסבלם בכלא שונה באופן קיצוני מהסבל של

48 נתנאל דגן, בעבודת דוקטור (בהכנה) שכותרתה "הסמכות המשחררת ושיקול דעתה בעיצוב העונש", בודק את יישומה של גישת הגמול הסובייקטיבי בסוגיית השחרור המוקדם ושם נחשפתי לספרות הרבה בנושא זה.

המאמר שהתחיל את הדיון בגמול הסובייקטיבי הוא 182 (2009) 109 Columbia Law Review "The subjective experience of punishment" Adam Kolber.

49 השופט אינפלד מדגיש שמדובר רק במקרים של חריגה קיצונית: פרידריך, לעיל, הערה 43, פיסקה 35.

50 Proportionate Sentencing: Exploring the Principles By Andrew von Hirsch and Andrew Ashworth. Oxford: Oxford University Press, 2005.

נספח 1 בעמ' 172.

51 אבות, פרק ב, כא.